DOI: 10.26907/2311-2042-2023-21-2-26-41

LEXICAL COMPOSITION OF KADYRGALI BEK'S DASTANS

Zamzamiya Akhiyarovna Khisamieva,
Naberezhnye Chelny State Pedagogical University,
28 R. Nizametdinov Str., Naberezhnye Chelny, 423806, Russian Federation,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

The article describes the vocabulary of the monument written in the Old Tatar literary language – the work of Kadyrgali Bek (Kadyr Ali-bek) conventionally called "Jami at-tawarikh" ("A Collection of Chronicles"). Kadyrgali Bek was the vizier of the Kasimov Khan. In honor of Uraz-Muhammad's enthronement, he wrote "The Praise" dedicated to Tsar Boris Godunov. The work also includes Rashid ad-Din's translation of the work of the same name and dastans about the Golden Horde khans, written by the author himself. All found copies of this work come from the Volga-Ural Region and are associated with Kazan and Kasimov. This written monument, created in 1602 in Kasimov, stands out among other monuments because it intertwines and mixes grammatical forms and vocabulary of various dialects of the Turkic-Tatar language. Kadyrgali Bek himself calls the language of his composition Turk. This language is of a mixed nature, it combines literary forms that go back to the Volga Turks (the 12th-15th centuries) and it was to a certain extent influenced by the Chagatai tradition with some elements of the Tatar colloquial language of the 16th-17th centuries.

Key words: dastan, Old Tatar language, lexis, lexical-semantic groups

Introduction

The Republic of Tatarstan has declared 2023 the year of dastans. Recently, a book, based on our dissertation "The language of Kadyrgali Bek's dastans", has been published in Kazan [1]. The book provides a linguotextological and linguistic analysis of an important source for Turkic-Tatar history – the main written monument of the Kasimov Khanate, whose history is closely connected with Kazan. Along with this book, the academic edition of "Jami at-Tawarikh" was published at the Sh. Marjani Institute of History, the Academy of Sciences of Tatarstan. It contains five copies of the work. The publication was prepared by the young researcher R. Alimov. [2]. In one of our recent articles, we examined controversial issues of a linguistic and textological nature in Kadyrgali Bek's "Jami at-Tawarikh". [3]. This article analyzes the vocabulary of this work.

Like the study of any Turkic literary language, the research into the history of the Tatar language is impossible without a thorough linguistic study of written monuments, each describing the language at certain stages of its historical development.

In the 19th century, the interest in studying the written Tatar language increased with the advent of numerous textbooks, dictionaries and manuals. The 19th century educator, K. Nasyri, draws attention to the problems of the Tatar literary language development in his works. In his research on dialectology, historical phonetics and morphology, the outstanding Tatar dialectologist Prof. L. Zhelei's (Zalyaletdinov) also focused on the problems of the emergence and development of the Tatar literary language and the evolution of its literary norms [4; 5].

V. Khakov, who studied the development and formation of the Tatar national literary language, divided the history of the language into certain periods starting from the 13th century [6, pp. 13–17]. This division is based on the facts from our people's history and is still poorly substatiated by linguistic data. As V. Khakov notes, the Old Tatar literary language is characterized by the traditions of the Old Turkic literary language and the presence of Arab-Persian borrowings. In his opinion, during the period of the Kazan Khanate, "unlike other Turkic languages, the Tatar literary language developed its lexical, phonetic and grammatical norms" [6, p. 66]. N. Baskakov writes: "the traditions of the Uyghur and Old Uzbek feudal written languages distinguished the Old Tatar language from the language of the speech used by the people en masse. However, despite the fact that only a small part of the privileged upper class used the literary language, it existed until the 19th century" [7, p. 161].

The issue of the relationship between the Tatar literary language and the Tatar dialects in different periods of their development was raised by M. Zakiev [8, pp. 313–318]. M. Zakiev notes the strong influence of "foreign" literary languages, in

particular, in Arabic and Persian [8, p. 316], emphasizing that “ancient Turkic traditions were preserved in the written language, which experienced only slight influence on the part of nationwide speech”.

Researchers of the written Tatar business language find similar linguistic phenomena in their materials. These similarities are explained by the preservation of the traditions of the Kipchak-Oguz literary language, embedded in the old Tatar literary language (the 13th–14th centuries), and the phenomena characterized by the penetration of the features of the spoken language of the Volga Region and the Urals into the written literary language [9, pp. 51– 66].

The introduction of ancient written monuments of various genres into scientific circulation can significantly contribute to the study of the history of the Tatar literary language. One of such works is “A Collection of Chronicles” by Kadyrgali Bek (the 17th century).

Kadyrgali-Bek’s “A Collection of Chronicles” was compiled in 1602 in the city of Qasim during the time of Khan Uraz-Muhammad.

Compositionally, Kadyrgali Bek’s work consists of three parts:

1. Introduction. An Ode to the Russian Tsar Boris Godunov.
2. A shortened translation of Rashideddin’s work “Jami at-Tawarikh”.
3. The main part, consisting of nine dastans, dedicated to some khans of Genghisid origin and Idigei who lived during the era of the Golden Horde.

The dastan is dedicated to Uraz-Muhammad, since the author wrote this work in the Kasimov Khanate during his reign. Of course, the unique chronicles, which the author calls dastans, are of particular value. Here, it is necessary to clarify the content of this term. Usually these are the lyric-epic and heroic-romantic poems that are called dastans, for example, “Dzhumzhuma dastany”, “Babakhan dastany”, “Kisekbash kitaby”, etc.; historical legends and fantasy ballads related to oral folk art: “Zhik Mergen”, “Khan kyzy Altynchech”, “Idegey”, etc. In addition, dastans include works that describe historical events. The latter include the chronicles of Kadyrgali Bek, describing the life and activities of individual khans, their ancestors, campaigns, wars, victories, etc.

Of course, the language of Kadyrgali Bek’s dastans is not an example of literary style.

Researchers of written heritage have different approaches to defining its language.

I. Berezin, for example, notes that “A Collection of Chronicles” was written in the Tatar language: “*Zhalair* composed his work in the Tatar language, but tried to write, according to the custom of Eastern writers not in the colloquial language, but in the bookish one” [10, p. 5]. V. Velyaminov-Zernov agrees with this opinion [11, p. 388].

According to Ch. Valikhanov, the manuscript is written in the Chagatai language, which is relatively close to the “Kyrgyz-Kaisak” (Kazakh) language. At the same time, he notes that “The Ode to Boris” is written in purely Tatar” [12, pp. 159–164]. A. Rahim shares a similar opinion. “As for the language in which the book is written,” he says, “this language is almost identical to the Central Asian literary language, that is, Chagatai. But here you can see the influence of the South Turkic dialect on the one hand, and the Volga-Tatar dialects on the other, which is characteristic of the Old Tatar literary language as a whole” [13, p. 142].

M. Usmanov describes “A Collection of Chronicles” as “one of the last written monuments of the old Tatar literary language” [14, pp. 65– 68].

Most researchers agree that the work is written “in the old Tatar literary language”. Being of the same opinion, we consider Kadyrgali Bek’s work “A Collection of Chronicles” to be a monument of the old Tatar literary language. Our opinion is confirmed by the presence of common Turkic linguistic traditions embedded in the language of the work and the features of the living spoken language of the Volga Region.

Materials and research methods

The object of this study is the introduction to the work, “The Ode to Boris” and the original dastans. We used the methods of observational, comparative, descriptive and semantic analysis when analyzing the linguistic data in the article.

Discussion

The works of Kadyrgali Bek, taken for research, have survived to this day in three copies (now five copies are already known).

The first copy (the letter K will be used further on) is stored under Number “t. 40” (old numbers - t. 969 and t. 5028). It was transferred to the Department of the Eastern Scientific Library of KSU from the personal archive of G. Barudi.

The second copy, the Leningrad one (the letter L will be used further on), is stored under the Number "mso-59". The copy L was transferred to the ownership of Kazan University along with I. Halfin's personal library and later to the scientific library of Leningrad State University.

The third copy (R) is a fragment. It was discovered in 1927 by A. Rakhim in the village of Kyshkar, the Arsky District of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic.

Further in this work, we believe it appropriate to divide the lexical composition of the written monument language (nouns, adjectives and verbs) into lexical-semantic groups.

Nouns

1. Human names

The names of 412 people are recorded in the dastans, mainly the names of khans, their wives and military leaders. Many of these names are of common Turkic origin, which are currently found among the Volga Tatars, Bashkirs, Kazakhs and other Turkic peoples. For example: *Uraz* [K 68b 9], *Urus* [K 60a 9], *Yadkar* [K 65b 4], *Zhumart* [L 144b 11], *Urak* [L 151a 1], *Tashtimer* [L 147a 3], *Bulat* [L 151b 11] , *Tukay* [L 151A 9], *Kutlukyya* [L 149a 4] and others.

Many anthroponyms use verbs: *Aibak* [L 144A 7] < *Ai* + *bak* "look", *Tuktaga* [L 143b 3] < *tukta* + *ga* declension of the directional case (this is due to the desire for the child to be the last one), *Itbaga* [L 157b 5] < *it* "dog" + *baga* "looks after", *Zhinay* [L 146b 5] "collects", *Kushai* [L 147a 11] < *kushai* "to be a couple", *Kilembirde* [K 61a 16] < *kilem* + *birde* "(Allah) gave", etc.

The anthroponyms contain many ordinary Turkic words whose lexical meaning is associated with the desire of the parents: a) the desire to see a man strong, brave: *Tashtimer* [L 147a 3] < *Tash* + *Timer* (stone + iron), *Bulat* [L 150a 3] < *bulat* "steel", *Timerkutlu* [L 146a 6] < *Timer* + *kutlu* "happy", *Timerkhuzha* [L 147a 4] < Timer + khuzha (owner);

b) their belief in the coming of a long-awaited friend: *Ishim* [L 151a 9] < *ish* "friend" + *-im* declension of the 1st person, *Ish* [K 65b 3] "friend, companion", *Buydash* [L 150b 4] "equal", *Kunak* [K 62a 3], *Baltach* [l 147a 30] < *Balta* + *-chy* (a carpenter), *Bekhetle* (Happy) [K 63b 5], etc.

The names that contain the names of animals and beasts: *Kuk Bure* (a grey wolf) [L 144b 6], *Bikkundur ulan* [L 143a 10] < *Bik* is a title + *kundur* "beaver", *Karilkurt* [K 62a 17, L 147b 2] < *Karil* + *kurt* "wolf" > from the Karelian clan, *Itbaga* [L 157b 5] < *it* "dog" + *baga* "looks after, educates".

The text contains the words, in which one of the components denotes a title: *bik, chura, kul, khazhi, sayed, sheikh*: *Bashybik sultan* [L 150b 1], *Sheikh-Akhmed Khan* [L 146b 5], *Sheikh-Sufi Bik* [k 69A 2]. *Khazhi-Akhmed Khan* [L 147a 2], *Sheikh-Mamai Mirza* [L 143a 5], *Timer-Khuzha* [L 147a 4], *Zhanibik Khan* [K 60a 17], *Zhanchura Bik* [L 147b 2], *Khazhi-Garey Khan* [L 147a 2], *Bikkundur Ulan* [L 143a 10], *Uzek-Chura* [L 149b 4], *Sayedkol Sultan* [L 151a 8], *Kolgali Bai* [L 147b 1], *Bahleuankol Sultan* [K 65b 2], *Akchuga* [K 62b 20], *Kulurus* [L 147b 3], etc.

The following female names are used in the material under study: *Bikey Bikem* [L 146b 2], *Chuyum Khanum* [L 153a 3], *Khanyksultan Khanym* [L 152b 9], *Uyshun Bikem* [L 146b 9], *Zhagat Bikem* [K 65b 15], *Bakhetle Bikem, Yakhshym Bikem, Sundu Khanum* [K 63b 9], *Afai Biem* [K 65a 12], *Dadym Khanym* [L 151b 1], *Abaikan Kikem* [K 66a 7], *Tatly Khanym* [K 153a 2], *Dauletsultan Biem* [K 65a 13], *Baim Bikem* [L 151a 8], *Zhanika* [L 145b 1], *Geuharshad Khanym* [L 146b 10].

Due to the chronicle nature, the names in the dastans are given in full without abbreviations, with all the titles mentioned. For example: *Kuiruchuk Khan* [L 152A 3], *Burunduk Khan* [L 150a 9], *Usak Khan* [L 150a 3], *Kuchak Sultan* [L 146A 5], *Kulush Mirza* [L 147a 4], *Utek Bei* [L 147a 11], *Zhumart Khan* [L 144A 11], *Suyunchak Khan* [K 65a 5], *Aduanash Khan, Tinmukhammed Khan* [K 65b 4], *Ilparys Khan* [K 65a 17], etc.

In the names of people, we find generic names: *Idege Kuchuk was his slave* [K 61a 6] *kuchk* "dog", that means from the dog clan.

The names of the Russian Tsar Boris Fedorovich Godunov and his son are repeated in the dastans: *Baris Fidrawich* [k 67a 5], *Fidyr Barisawich* [K 67a 5].

In the Turkic language, the words *uly ~ ugly ~ bine* (Arabic: uly (son)) are used to denote the father's name (a patronymic). For example: *Kutlykyya ogly Idige Kuchuk* [K 61a 6] "Kutlukyya's son Idige Kuchuk", *Bulgair khan bine Tulushik Ulan* [L 144a 10] "Tulushik ulan's son Bulgair Khan".

2. Terms

a) socio-political concepts: *padishah* [L 153a 10] "a king", padishah khezretlere [L 1a 6], *bik* [L 145b 11] "bek", *khan* [L 144a 4] "khan", *khan khezretlere* [L 155b 11], *kural* [L 143b 8] "king", *atalyk* [L 155b 11], *imildesh* [L 155b 11], *bikem* [L

146b 4] "the prince's wife", *khanym* [L 153a 3] "the khan's wife", *chura* [K 61a 6] "a slave, a vassal", *karachu* [L 155b 10], *alpagut tylmach* [L 154b 1-2] ~ *alpawyt* [L 155a 6-7] "an ambassador", *sultan* [L 2b 4], *mirza* [L 3b 11], *altun khanum* [L 151b 9], *usta* [L 147a 11] "a master, a carpenter", *khykum* [L 153b 7] "decree", *yarlyk* [L 156b 8-9], *dərman* [K 60a 6] "an order", *tekhet* (a throne) [L 2b 9], *tepug* [L 4b 3] "service, obedience", *jygyn* [L 156b 2] "a meeting", *tui* [L 156a 3], *dust* [L 2a 8] , *dushman* [L 2a 9], *yar* [L 5a 1] "a friend, a comrade-in-arms", *khalyq* [L 1b 10], *zhemeget* [L 155a 4], *bai* [L 156a 6], *yetim* [L 156a 6], *chygai* [L 1a 11] "poor", *kara khalyk* [L 154a 11], *tul* [L 156a 7] "a widow, without a husband", *oluglar* [L 154b 3] "the elders", *ugry* [L 156b 8] "a thief", *karakchy* [L 156b 8] "a robber", *khatun* [L 151b 7], *keme* [L 150a 8] "a concubine", *urdu* [L 151b 9] "a wife, a woman", *ir* [l 149b 5] "a husband, a man".

Let's look at some of them in more detail.

Mirza, bik ~ bi are the titles of the noble class. *Bik ~ bi* is the most respected person in the family, the eldest, the rest are called *mirzas*.

Karachu. This title was given to the representatives of noble families. As a rule, there were four *karachis* in the Kazan, Crimean, Siberian, Astrakhan and Kasimov Khanates [11, p. 417]. At the time of the proclamation of Uraz-Muhammad a Qasim Khan, two *karachis* stood on each side near him. Their names were *Zhalaiyr Kadyrgali Bik, isbai mangut Simnai Bik, argun Chanysh Bik, kypchak Tukay Bik* [l 156b].

Atalyk < *ata* + - *lyk* "a person, a mentor who replaced the father of future ruler, a padishah". V. Velyaminov-Zernov gives the following interpretation of the term: "*atalyk* was understood as a mentor who oversaw the upbringing of the royal sons and the highest dignitaries of the state" [11, p. 429]. This title is found in the Kazan, Crimean, Nogai, Kasimov (the testament of Galikai atalyk, the 17th century), as well as in the Siberian and Central Asian Khanates. Here is the example from the text: *Karachuly, atalyk, imildashlyre khan khezretlerenen ustenen nesarler kyldylar* [L 155b 10–11] "Karachi, atalyk, imildashlar (Kasim) boek khan ostenen akchalar, bulekler sibeler" (Karachi, atalyk, imildashlar (Kasim) are scattering money and gifts over the Great Khan).

Imeldesh. This title was given to nobles close to the upper class.

Bikem is "the khan's wife". For example, *bu ikesenen anasy Abaikan Bikem torur* [L 155b 1] "the mother of these two is Abaikan Bikem". Undan Sultan Altun Khanum Baiym Bikemdin tugan irde [L 151b 8–9] "Altun khanum Baiym Bikem gave birth to Undan Sultan". In the Tatar language, the title has been preserved as a related term: *biyem, akbiyem* – "mother-in-law, husband's eldest sister" [15, p. 29, 84], it is also used in the formation of human names: Syuyumbike, Tenkebike, Golbike.

An example from the text shows that women had two names: *Altun Khanum Baiym Bikem*. The latter is the title of Undan Sultan's mother. Having become the wife of Shigai Khan, she received the title of a noble khansha – *Altun Khanum*.

The title *Altun Khanum* appears in the text again: Tatly Khanum, Undan Sultan's wife, and Uraz-Muhammad Khan's mother had the title *Altun Khanum* [L 151b 10, 11]. It is known that the wife of Uraz-Muhammad had the same title [17, pp. 91–92].

b) military terms: *mukeddime leshker* [L 150a 2] "the leader of the army, the commander", *bahadur* [L 151b 3], *nuyan* [L 157b 6] "the leader of the army", *kylych* [L 4a 1], *uk* [L 143b 5] , *myltyk* [L 153b 6], *yagy* [L 151b 3] "an enemy", *gasker* [L 2b 7] ~ *leshker* [K 65a 15] ~ *sipah* [L 2b 7], *tukush* [L 150b 6] "a war", *urush* [L 145b 5] "a war", *bulgaklyk* [L 152b 10] "a rebellion", *sanchysh* [L 143b 3] "a war", *tumen* [L 4b 3] "ten thousand", etc.

In the Golden Horde, these titles were given to the descendants of the old aristocracy, who did not break ties with their clan or tribe until the reign of Genghis Khan; or military leaders who received part of the ulus (land) for their military services and were appointed by the khan, or the subordinate class of the aristocracy at the court of the khan or kagan [16, pp. 46-47]. Examples: *Zhad Chingiz khan zamanida Sartak nuuyan ulur* [L 157b 6] "during the time of the great Genghis Khan, Sartak was a military leader", *sun tapkyr ul saldy Yetem bahadurny* [L 145a 2] "the last time he defeated Yetim bahadur's army", *sakchy* [L 4B 8] "a warrior", *ayachy* [L 5a 6] "an ambassador", *bashlyk* [L 147a 10] "the head of a few warriors", *karawyl* [L 145a 4], *ulan* [K 62a 10], *alyp* [K 60b 14] "a hero", *gazamat biklere* [L 153b 5] "military leaders", *Kunrat chiru bikler* [K 62a 11] "Kunyrat-beks who were the commanders of the troops".

R. Akhmetyanov [17, pp. 47, 48, 50] suggested that it was appropriate to study the title "berun keshe", which means "a person from another tribe who was a defender of the state border". This phrase is found only in the dastan of Khan Khadzhi

Gerey. It tells about Khadzhi Gerey's vagrancy and the invitation he received to be khan. He was placed on the khan's throne by a great number of people consisting of ten representatives from each village led by a noble person. Here is an excerpt from the text: *Unta ile belen Nurma ilenen Kolurus, dagy Galike ber un keshe, Sheikh-zade ilenen Kulush mirza ber un keshe dagy ber un – Akchura, Turt oylenen Kibek chirmesh Mokhəmmed bik-ille, Təkle ber un keshe, Iske yurtnyn Yadkar bai, Kasim Seyed bay ber un keshe, Kara dəwlət ilenen Kunak usta ber un keshe...* [L 147b 3-8; K 62b 1–3]. Here is the translation into the modern Tatar language: "approximately ten people from the villages of Unta and Nurma Kulurus, as well as from Galike, Kulush Mirza with about ten people from Sheikgzada village, also with ten people Akchura, Kiber chirimis from Durtoile, Mukhammet bet with about fifty people, Takle with about ten people, Yadkar bei, Kasim bei and Kasim-seid bei with about ten people from local residents (Kasimov), Kunak osta with about ten people from Kara Deulet village".

As can be seen from the text, "ber un keshe" is not a title, but a phrase, where "ber un" (about ten) is a grammatical modifier, "keshe" is a modified word.

In the analyzed copies, it is given as the phrase بر اونكشى consisting of three words, and the supposed title "berun keshe" would be written برون كشى

As for the ethnic composition of this supposed "berun keshe", only Kibek cheremis is from the "people of a foreign tribe", and all other names are of Turkic-Tatar origin as the names of the villages are Turkic.

c) religious terms: pigember [L 149b 2], *allah* [L 153a 1], *mulla* [L 155a 3], *danishmand* [L 155a 3] "a scientist who knows the laws of religion", *khafiz* [l 155A 3] "a person who knows Koran by heart", *sekhebe* [L 156b 4] "a comrade-in-arms", *auliyeler* [L 156b 5] "saints", *mustafa* [L 156b 1,2] "the chosen one, the epithet used with Muhammad", *seyed* [k 67B 14] "a descendant of Muhammad and 12 imams", in Kazan the head of local muslims had this title; *tengre* [L 143b 9], *khutba* [L 155a 8] "a prayer", *meszhid* [L 155a 2] "a mosque", *zhin* [L 3a 5] "a demon", *peri* [L 3a 5], *bende* [L 156a 7] , *musulman* [L 149b 4].

d) kinship terms: *aba we azhdad* "ancestors" [L 152a 6], *barcha urug-karyndashlary* [L 152a 7] "all ancestors", *ulug babasy* [L 153a 6] "a father's father", *babsy* [L 153b 9] ~ *uz babasy* [L 153b 7] "a father", *babasy* [K 62b 10] "a grandfather", *ata-ana* [L 157a 4,5], *atasy* [L 152b 7, K 60b 10, K 65b 15], *anasy* [K 63b 5, K 61a 2, L 151a 10], *agasy* [L 148a 8] "an elder brother", *enese* [K 63b 15, K 60b 17], *yglannary* [L 150a 9, L 152b 10] "sons", *ugly* [K 65b 1], *bine* [L 147a 3] ~ *ibe* [K 65a 8] "a son", *kyzy* [L 151b 1, K 61a 16], *kuda* [K 65a 11], *karyndash* [L 146b 2] "a sister", *butun* [L 152a 8] "a clan", *urug* [L 152b 1] "a tribe", *nesel* [L 142b 11], *kaum* [K 63b 9] "people, nation".

3. Ethnonyms

Kypchak [L155b 3] "Kipchak", *uguz* [L 157b 1] "Oguz", *chirmish* [L 147b 5] "Cheremis (Mari - pagans)", *nimech* [L 2a 10] "German", *farsi* [L 157a 6] "Persians", *turk* [L 157A 6] "Turkic", *urus* [L 154b 11] "Russian", *tatar* [L 154b 11], *chirkes* [K 60a 5] "Circassian", *mazhar* [L 2a 7] "Hungarian", *bachkyr* [L 1b 4, K 60a 12, K 60a 14] ~ bashgyrt [L 142b 1,L 142b 6] "Bashkir", *buler* [L 142a 1] "Bulgar tribe", *tagda* – Tyumen, *kyrda* – Circassian, *uyda* – Ishtyak [l 1b 3] "there is fog on the hill, there are the Circassians in the steppe, there are the Ishtyaks in the lower reaches".

Names of clans and tribes

Zhalaiyr [L 157b 7], *tukuz-sary* [L 150B 2] "a Tukuz-sary tribe", *tarak tamgaly zhalair* [L 157A 5], *katagyn* [K 69A 8,10] "a Katagin tribe", *alazh mengu* [L 148A 4] "an Alazh menge tribe", *kum kunrat* [K 63B 9] "a kunrat tribe", *Isbai mangut Simnay bik* [L 155b 3] "Simnai-bek from the Isbai mangut clan", *argun Chanysh bik* [L 155b 1] "Chanysh-bek from the Argun family".

4. Administrative divisions

Ulus [K 60b 2, K 60a 12,K 64a 1] "an ulus", "a region", *wilayet* [L 146B 8, L 1B 6] "a country", *mamleket* [L 2a 5, L 3b 7, L 4b 4] "a country, a state", *Ak-urda* [L 5a 3] "the White Horde", *yurt* [L 2B 6, K 65a 16] "a stake", *kelge* [L 2a 10, L 2b 2] ~ *sheher* [L 3b 8, L 4b 6] ~ *kent* [K 60b 7], *il* [K 62a 15], *bergeh* [L 5a 3] in the Persian "royal (tsar's) palace".

5. Toponyms

In the ode to Boris Godunov, the author portrays the tsar not only as a wise, but also as a powerful world ruler, under whose power many lands that had not belonged to the Russians were conquered; he talks about the ties of the Russian state with many countries and peoples. The names of countries, peoples and powers are: *Sham* [K 62 B 11] "Syria", *Rum wileyete* [L 1b 4] "Byzantium', *Gyirak* [L 4a 5] "Iraq", *nimech kural wileyete* [L 1 A 8] "the land of the German king", Kyrym bilə Turk [l 2b 1–2] "Crimea and Turkey", *Khytai* [L 4a 5] "China', Zhabylsa belen Zhabylka [L 1b 5] "Japan", *Iber-Sibir* [L 142a 11] "Western Siberia", *Deshte*

Kypchak [l 142b 1], *Buler-Bashgyrd* [K 60a 9] "Bilyar and Bashkir lands", *Uzbekiie* [L 144 A 1] "Uzbek lands", *Teshkend-Turkestan wileyete* [L 144 A 11] "Turkestan", *Chagat wileyete* [L 150b 2] "Chagatai ulus", etc.

Names of cities: *Kamkent* [L 149b 5] "Kamkand", *Madain* [k 62b 17] "Medina", *Utrar* [K 60b 6], *Meskeu* [L 3b 8], *Kirmen* [L 154a 8] "Kasim", *Tashkend* [L 144a 11], *Urgenech* [L 149a 8], *Kumushkent* [K 66a 17], *Saraychyk* [L 152b 8], etc.

Names of rivers and lakes: *Idil* [L 149a 4], *Zhaiyk* [L 143b 1], *Issig kul* [K 60b 6], *Tikelek* [K 60b 6.7], *Ilek suwy* [L 143b 1].

Names of mountains: *Alatag* [K 60b 1] "Alatai", *Yalanly tubede* [K 66a 5] "Snake Mountain", *Timer kapu* [L 142b 2] "The Iron Gate".

Names of villages: *Upmas ile* [L 147a 10], *Chapchyk ile* [L 147b 1], *Sarda ile* [L 147b 1], *Timerche ile* [L 147b 9], *Keche ile* [L 147a 11], *Turt oile* [L 147b 5], *Kara Geishe* [L 147b 9], *Kara Dewlet* [L 147b 7], *Shabshy ile* [L 147b 2], *Unte ile* [L 147b 3], *Nurma ile* [L 147b 3], *Shaykhzada ile* [L 147b 4], *Sultan ile* [L 147a 10], *Khairbi ile* [L 147b 8] ~ *Birnə ile* [P] ~ *Khairle* [K 62b 4], etc.

The names of these villages are given in the Dastan about Khan Khazigirey. The people from these villages placed Khadzhibey on the throne.

A. Rahim draws attention to the fact that the names of these villages are found within the boundaries of the former Kazan Khanate. He did not clarify the question of whether such an ascension of any khan to the Kazan throne took place in reality. Speaking against Kh. Khismatullin, who argued that this event undoubtedly took place in Kazan, M. Usmanov stated: "... genealogical data does not give the right to proclaim Khazigirey the Khan of Kazan" [14, pp. 81–82].

6. Inanimate nature

a) scenery: *tash* [L 155a 2], *yer* [L 149b 7] "a place", *tinez* [L 2a 2] "a sea", *tag* [L 1b 10] "a mountain", *su* [K 60b 5], *derya* [L 3b 2] "a sea", *inzhu* [L 4a 4] "a pearl", *burte* [L 143b 2] "a hill", *yul* [K 60a 9], etc.

b) astronomical concepts: *ai* [L 3a 11], *kun* [L 4a 8] "the sun", *zhihan* [L 5a 8] ~ *dunya* [L 1a 9], *kuk* [L 5a 3].

c) natural phenomena: *yagmur* [L 3a 9] "rain", *bulut* [L 3a 4] "a cloud", *yarukluk* [L 5a 4] "light".

d) concepts of time: *abadel-abadkeche* [L 157a 2] "eternal", *yyl* [L 2a 3] ~ *sal* [K 65b 9] ~ *sene* [L 147a 9] "a year", *ai* [L 1a 11], *kysh, yaz* [L 1a 11], *hefte* [L 154b 4] "a week", *kiche* [L 4a 7] "night", *kunduz* [L 156a 10] "afternoon", *kun* [L 4a 5] "day".

Names of months: *zolkhizhe* [L 154b 8], *khemel* [L 153b 2], *berak* [L 153b 2], *shewwel* [L 154b 4], *zhomedi-al-akhyr* [L 147a 9], *mukharram* [K 67a 3], *ramazan* [K 67a 3].

7. Animate nature

a) Flora: *yaprak* [L 1b 7] "a leaf", *ashlyk* [L 3a 8] "cereal", *yer chechege* [L 5a 3], *ut* [L 3a 7] "a plant", *agach* [L 3a 7], *sechekler* [L 3a 8] "flowers", *chup* [L 3a 7] "weed", etc.

b) Fauna: *sychkan* [L 153b 2] "a mouse", *tunkuz* [L 153b 2] "a pig", *arslan* [L 3b 11], *yylky* [L 156a 4] "a horse", *kui* [L 156a 4] "a sheep", *sygyr* [L 156a 4] "a cow", *zhanwar* [L 3a 5], *tuyur* [L 3a 5] "birds", *at* [L 145b 6], *kuyan* [K 69a 15]. *Sychkan, tunkuz, yylky, kuyan* in the Turkic calendar were the names of years.

c) body parts: *un kul* [L 156b 7], *sul kul* [L 157b 11], *bash* [L 4a 10], *ech* [K 63b 12], *ten* [L 4b 10], etc.

8. Words denoting cardinal points and areas

Tugerek [L 1a 8–9], *ech* [L 3a 11], *un yan* [L 149a 10], *taraf* [L 5b 1], *ainalasy* [L 1a 8] "a circle", *yak* [L 155a 9], *megrip* [L 5a 6] "the West", *meshrik* [L 5a 6] "the East", *shimal* [L 5a 7] "the North", *zhenub* [L 5a 7] "the South", *akhyr* [L 153b 2] ~ *tamam* [L 153b 11], *urtasynda* [L 1b 9], *ara* [L 4a 8], *ust* [L 155a 10] "up", *yete eқlim kishwer* [L 1b 1] "seven continents of the earth", etc.

9. Abstract concepts

Agry "being ill", *at* ~ *nam* "a name", *azat* "freedom", *dewlet* "happiness', *esh*, *yad* "memory", *mal* "wealth", *gadellek*, *tarlyk* "inconvenience", *tamasha*, *mikhnet*, *sebep, beha , faida, dustluk* "friendship", *bahadurluk* "heroism", belek "knowledge", *kuruk* "jealousy", *achlyk-susalyk* "hunger and thirst", *asaiysh* "peace", *ikbal* "happiness", *amanlyk* "health", *izhazat* "permission", *morad* "desire", *mezhal* "power", *kunel, zhan*, *kuwet we shewket* "strength and heroism", etc.

10. Literary terms

Misrag turki "Turkic half-verse", *suz, kitap, khikeyet, dastan, istinabat* "invent", *suret, tewarikh* "a story, narration", *fasyl* "a chapter", *ketibe* "a writer", *riwayat, nuskhe* "a copy", *Chyngyzname kitaby,* etc.

Adjectives

a) Qualitive adjectives, colours: *ak urdan* [L 5a 3] "The White Horde", *ala bergah* [L 5a 3] "a

colorful royal palace", *olug bik* [L 1a 7] "a great bek", *yakhshy atyn* [L 1b 5] "your name is great", *tuluk* [L 4b 7] "full", *mundag* [L 4a 3] "such", *katyg tukushlar* [L 149b 11] "difficult battles", *kalite khanlar* [L 150b 8–9] "influential khans", *amra'* [L 157b 9] "respected, beloved", etc.

b) Quality and sign of condition: *fani donya, dewletle tekhten* [L 2b 10] "a rich throne", *ach arslan* [L 3b 11], *kukdege bolyt* [L 5a 3], *yalguz* [L 61a 3] "lonely", etc.

Verbs

a) action verbs: *yur-* "go", *kachyp yur-* "hide", *yibər-* "let it go', *kil-, atlanyp chyk-, atlan-, men-, ezlep tap-, kilep tosh-, kach-, alyp kil- , bar-, kil-, ut-, giz-, uchra-* "face", *yet-* "reach", *kuter- utup bar-* "come (in)", tush- "get off/out of", etc.

b) verbs describing a physiological state: *tetre -* "tremble", *tele -, wafat tapty -* [L 151b 6] "died", *ishet -, shahid bul -* "dies", *ukun -* "regret", *ul -, yad kyl-* "recall", *kur -, yeshe-, wafat bul -,* etc.

c) stative verbs: *bel-, bul-, khasil bul-, buzul-* "spoil", *yarat-, yarlyka-* "forgive", tuken- "die", *tapug it-* "subdue", *geriftarlyk chik -* "beg", *khayat torur -* "live", *uky -, esir it -* "arrest", *iksemes -* [L 5a 11] "do not dry out", *yuluk -* "meet", *agala -* "greet", *syn -, karshu tur -* "resist", *chirkamysh kyl -* "dive", *tun -,* etc.

d) verbs of action aimed at any object: *al-, sach-* "sow", *bile -* "rule", *tut -* "hold", *tik –* "reach, touch", *sal –* "build", *yyk-* "obey", *sohurgal kylyp bir –* "give presents away", *ach-*.

e) verbs of speech: *awaz bir -* "make a sound", *kheberle -, ai-* "tell", *ti - ~ di-* "say", *tip ait-* "say", *agaz kyl –* "say aloud", *kheber kyl –* "report", riwayat kyl - "tell".

Results

1. Our study of the lexical composition of Kadyrgali Bek's dastans shows that the bulk of the words used in them are the units of Turkic roots. Many phenomena of animate and inanimate nature, human society, signs of essence, numerals, pronouns, as well as the verbs of movement and state of things as well as living beings are expressed using Turkic words, many of which are recorded in ancient and medieval Turkic monuments.

2. Part of the vocabulary (41%) consists of Arabic-Persian borrowings. Most often they are found in religious and military terms; more than a half of human names are of Arabic-Persian origin. Some Persian borrowings (andaz "shoot", tirandaz "sniper", an "that", in "this", bozorg "great") are characteristic only of this written monument; this is due to Kadyrgali Bey's translation from Persian into the Turkic language. Most of the borrowings are adapted to Turkic forms of writing. They are common to most Turkic monuments and are widely used in modern Turkic languages.

3. The layer of Russian borrowings consists mainly of anthroponyms, ethnonyms and toponyms. These borrowings were recorded in the initial period of Russian words' penetration into the Tatar language. The characteristic feature of these formations is their reflection of the linguistic and social position of the Kasimov Khanate, annexed and subordinated to Russia. There are no Russian borrowings in Central Asian monuments of the early 17th century. Russisms penetrated only one way – through direct communication between the Tatars and the Russian people.

References

1. Khisamieva, Z. A. (2022). *Yazyk dastanov Kadyr Ali-beka* [The Language of Kadyr Ali-bek's Dastans]. 244 p. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)
2. Kadyr Ali-bek. (2022). *Dzhami at-tavarikh. Faksimile rukopisi* [Jami at-tawarikh. Facsimile of the Manuscript]. Avt. izdaniya teksta, issledovaniya, kriticheskogo teksta, perevoda s tyurki, glossariya R. Alimov; pod nauch. red. I. M. Mirgaleeva. 544 p. Kazan', Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT. (In Russian)
3. Khisamieva, Z. A. (2023). *Sochinenie Kadyr Ali-beka: k voprosu o nekotorykh diskussionnykh aspektakh* [Kadir Ali-bek's Work: On Some Controversial Aspects]. Zolotoordynskoe obozrenie. T. 11, No. 2, pp. 258–265. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.258-265 EDN: AHXDOP. (In Russian)
4. Җәләі, L. (Zalyaletdinov, L.) (1947). *Tatarskaya dialektologiya* [Tatar Dialectology]. 137 p. Kazan'. (In Russian)
5. Җәләі, L.(Zalyaletdinov, L.) (1954). *Materialy po istoricheskoi fonetike tatarskogo yazyka* [Materials on the Historical Phonetics of the Tatar Language]. 108 p. Kazan'. (In Russian)
6. Khakov, V. Kh. (1971). *Razvitie tatarskogo natsional'nogo literaturnogo yazyka i ego stilei* [Development of the Tatar National Literary Language and Its Styles]. ADD. 60 p. Alma-Ata. (In Russian)
7. Baskakov, N. A. (1960). *Tyurkskie yazyki* [Turkic Languages]. 242 p. Moscow, Akad. nauk SSSR, In-t yazykoznaniya. (In Russian)
8. Zakiev, M. Z. (1976). *O vzaimootnoshenii tatarskogo literaturnogo yazyka i dialektov v razlichnye periody ikh razvitiya* [On the Relationship between the Tatar Literary Language and Its Dialects in Different Periods of Their Development]. Lingvistika, geografiya, dialektologiya i istoriya yazyka. Pp. 313–318. Erevan, izd-vo AN Arm.SSR. (In Russian)

9. Tumasheva, D. G., Usmanov, M. A., Khisamova, F. M. (1977). *Ob osobennostyakh razvitiya delovoi pis'mennosti* [On the Features of the Business Writing Development]. Sovetskaya tyurkologiya. No. 3, pp. 51–66. (In Russian)

10. Berezin, I. N. (1849–1854). *Biblioteka vostochnykh istorikov, Shaibaniada, t. I* [Library of Oriental Historians, Shaybaniada, Vol. I]. Sbornik letopisei, tatarskii tekst, t. II, ch. 1, 92 p. Kazan'. (In Russian)

11. Vel'yaminov-Zernov, V. V. (1863–1887). *Issledovanie o Kasimovskikh tsaryakh i tsarevichakh, ch.ch. 1–4* [Research on the Kasimov Kings and Princes, Parts 1–4]. St. Petersburg. (In Russian)

12. Valikhanov, Ch.Ch. (1961). *Izvlecheniya iz* ل تواري ح معجا [Extracts from ل تواري ح جامع]. Sobr. soch. v 5-ti tomakh, t.1, pp. 159–164. Alma-Ata, Glavnaya redaktsiya Kazakhskoi sovetskoi ehntsiklopedii. (In Russian)

13. Rakhim, A. (1927). *O novom spiske tatarskogo istoricheskogo sochineniya XVII veka* [About a New Copy of a Tatar Historical Work of the 17th Century]. Vestnik nauchnogo obshchestva tatarovedeniya. Kazan', No. 7, pp. 133–148. (In Russian)

14. Usmanov, M. A. (1972). *Tatarskie istoricheskie istochniki XVII–XVIII vv.* [Tatar Historical Sources of the 17th–18th Centuries]. 223 p. Kazan', izd-vo KGU. (In Russian)

15. Dialetologicheskii slovar' tatarskogo yazyka (1969). [Dialethological Dictionary of the Tatar Language]. 647 p. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

16. Fedorov-Davydov, G. A. (1973). *Obshchestvennyi stroi Zolotoi Ordy* [Social System of the Golden Horde]. 180 p. Moscow, izd-vo MGU. (In Russian)

17. Akhmetzyanov, R. (1977). *Ob ehtnosotsial'nykh terminakh v original'noi chasti "Dzhamig at-Tavarkh"* [On Ethnosocial Terms in the Original Part of "Jami at-Tawarikh"]. Tatarskii yazyk i literatura. 6-aya kniga. Pp. 44–50. Kazan', Tat. knizhn. izd. (In Russian)

КАДЫЙРГАЛИ БӘК ДАСТАННАРЫНЫҢ ЛЕКСИКАСЫ

Зәмзәмия Әхияр кызы Хисамиева,
Яр Чаллы дәүләт педагогика университеты,
Россия, 423806, Яр Чаллы, Р.М. Низаметдинов ур., 28 нче йорт,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

Тәкъдим ителә торган мәкалә иске татар әдәби теле истәлеге – Кадыйргали Бәкнең «Җамигъ эт-тәварих» («Елъязмалар җыентыгы») дигән әсәренең телен, аерым алганда, лексикасын тасвирлауга багышлана. Кадыйргали Бәк Касыйм ханының вәзире була һәм Уразмөхәммәд ханны Касыйм тәхетенә утырту хөрмәтенә Борис Годуновка «Мәдхия» яза. Шулай ук әсәргә Рәшидеддин Фазлуллаһның шул ук исемдәге хезмәтенең тәрҗемәсе кертелгән һәм Алтын Урда ханнары турында автор үзе язган дастаннар да урын алган. Бу әсәрнең барлык табылган исемлекләре Идел-Урал төбәгеннән килеп чыккан һәм Казан, Касыйм белән бәйле. 1602 елда Касыймда иҗат ителгән әлеге язма истәлек иске татар әдәби телендә язылуы, җанлы сөйләм үзенчәлекләре белән үрелеп баруы ягыннан аерылып тора. Кадыйргали Бәк үзе әсәрнең төрки телдә язылуын билгели. Бу тел катнаш характерда, анда Идел буе төрки теленә (XII–XV гасыр) барып тоташкан һәм чагатай традициясенең беркадәр тәэсирен кичергән әдәби формалар татар халык сөйләм теле элементлары белән яраша.

Төп төшенчәләр: дастан, иске татар әдәби теле, лексика, лексик-семантик төркемнәр

Кереш

2023 ел Татарстан Республикасында Дастаннар елы дип игълан ителде. Күптән түгел Казанда «Кадыйргали Бәк дастаннарының теле» дигән темага диссертациябез нигезендә китап басылып чыкты [1]. Китапта тарихы Казан белән тыгыз бәйләнгән Касыйм ханлыгының төп язма һәйкәле булган төрки-татар тарихы өчен мөһим чыганакка лингвотекстологик һәм лингивистик анализ ясала. Әлеге китап белән беррәттән ТР Фәннәр академиясенең Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында «Җәмигъ эт-тәварих»ның академик басмасы дөнья күрде. Анда әсәрнең биш исемлеге кергән. Басма яшь тикшеренүче Р. Алимов тарафыннан әзерләнгән [2]. Күптән түгел чыккан мәкаләләребезнең берсендә без Кадыйргали бәкнең «Җәмигъ эт-тәварих» әсәрендә лингвистик һәм текстологик характердагы бәхәсле мәсьәләләрне караган идек [3]. Әлеге мәкаләдә шушы ук әсәрнең лексикасына анализ ясала.

Теләсә кайсы төрки әдәби тел кебек үк татар теле тарихын өйрәнү дә язма истәлек-

ләрне җентекләп, лингвистик тикшерүдән башка мөмкин түгел, аларның һәрберсендә тел, аның тарихи үсешенең билгеле бер этабы сурәтләнгән.

XIX гасырда, күпсанлы дәреслекләр, сүзлекләр, ярдәмлекләр барлыкка килгәч, татар язма телен өйрәнүгә кызыксыну арта. XIX гасыр мәгърифәтчесе К. Насыйри үз хезмәтләрендә татар әдәби телен үстерү мәсьәләләренә игътибар итә. Күренекле татар диалектологы проф. Л. Җәләйнең диалектология, тарихи фонетика һәм морфология буенча хезмәтләрендә шулай ук татар әдәби теле барлыкка килү һәм үсү проблемаларына, кайбер әдәби нормаларның эволюцияләрен эшкәртүгә зур урын бирелә [4, 5 б.].

Татар милли әдәби теленең үсеше һәм барлыкка килү мәсьәләләрен тикшергән В.Х. Хаков тел тарихын XIII гасырдан башлап, чорларга бүлә [6, 13–17 б.]. Бу бүленеш халык тарихы фактларына нигезләнгән һәм әлегә тел фактлары белән аз тәэмин ителгән. В.Х. Хаков билгеләп үткәнчә, иске татар әдәби теленә борынгы төрки әдәби тел традицияләре һәм гарәп-фарсы алынмалары булу хас. Аның фикеренчә, Казан ханлыгы чорында «башка төрки телләрдән аермалы буларак, татар әдәби теленең лексик, фонетик һәм грамматик нормалары» формалашкан [6, 66 б.]. Ә Н.А. Баскаков болай дип яза: «Уйгур һәм иске үзбәк феодаль язма телләренең традицияләре иске татар телен халыкның массакүләм сөйләм теленнән аерган. Әмма әдәби телгә өстенлек итүче югары катламның аз гына өлеше файдалануына карамастан, бу тел XIX гасырга кадәр гамәлдә булган» [7, 161 б.].

Төрле үсеш чорларында татар әдәби теле һәм татар диалектларының үзара бәйләнеше турында мәсьәлә М.З. Зәкиев тарафыннан куела [8, 313–318 б.]. М.З. Зәкиев «язма телдә борынгы төрки традицияләр сакланып калган, алар гомумхалык сөйләменең берникадәр тәэсирен генә кичергәннәр» дип ассызыклап, «чит» әдәби телләрнең, аерым алганда, гарәп һәм фарсы телләренең көчле йогынтысын билгеләп үтә [8, 316 б.].

Татарча язылган эш кәгазьләренең телен тикшерүчеләр әлеге материалларда охшаш тел күренешләрен табалар. Бу охшашлык иске татар әдәби телендә урын алган кыпчак-угыз әдәби тел традицияләре саклану (XIII-XIV йөзләр) һәм Идел-Урал буйларының җанлы сөйләм теле үзенчәлекләренең язма әдәби телгә үтеп керү күренешләре белән аңлатыла [9, 51–66 б.].

Язма әдәбиятның төрле жанрларына караган иске язма истәлекләрне фәнни әйләнешкә кертү татар әдәби теле тарихын өйрәнүгә шактый дәрәҗәдә ярдәм итә ала. Шундыйларның берсе – Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» әсәре (XVII гасыр).

Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» 1602 елда Уразмөхәммәд хан заманында Касыйм шәһәрендә төзелә.

Композиция ягыннан Кадыйргали Бәкнең хезмәте өч өлештән тора:

1. Кереш. Рус патшасы Борис Годуновка мәдхия.

2. Рәшидеддиннең «Җамигъ әт-тәварих» әсәренең кыскартылган тәрҗемәсе.

3. Чыңгыз чыгышлы кайбер ханнарга һәм Алтын Урта чорында яшәгән Идегәйгә багышланган 9 дастаннан гыйбарәт төп өлеш.

Үзәктә – Уразмөхәммәдкә багышланган дастан, чөнки автор әлеге әсәрне Касыйм ханлыгында ул идарә иткән дәвердә язган. Әлбәттә, автор дастан дип атаган үзенчәлекле елъязмалар аеруча кыйммәтле. Бу урында әлеге терминның эчтәлеген бераз ачыкларга кирәк. Гадәттә, дастаннар дип лиро-эпик һәм героик-романтик поэмаларны атыйлар, мәсәлән, «Җөмҗөмә дастаны», «Бабахан дастаны», «Кисекбаш китабы» һ.б.; халык авыз иҗатына караган «Җик Мәргән», «Хан кызы Алтынчәч», «Идегәй» кебек тарихи риваятьләр һәм фантастик балладалар һ.б. Моннан тыш, дастаннарга нинди дә булса тарихи вакыйганы тасвирлый торган әсәрләрне дә кертәләр. Соңгыларына Кадыйргали Бәкнең елъязмалары керә, аларда аерым ханнарның тормышы һәм эшчәнлеге, аларның ата-бабалары, походлары, сугышлары, җиңүләре һ.б. тасвирлана.

Әлбәттә, Кадыйргали Бәк дастаннарының теле әдәби стиль үрнәге түгел.

Истәлекне тикшеренүчеләр аның телен билгеләүгә төрлечә якын килә.

И.Н. Березин, мәсәлән, «Елъязмалар җыентыгы» татар телендә язылган ди: «*Җалайыр* үз әсәрен татар телендә иҗат иткән, ләкин көнчыгыш язучыларының гадәте буенча, гомуми кулланыштагы телдә түгел, китап телендә язарга тырышкан» [10, 5 б.]. Истәлек теленә бирелгән мондый бәя белән В.В. Вельяминов-Зернов та килешә [11, 388 б.].

Ч. Вәлиханов фикеренчә, кулъязма «кыргыз-кайсац» (казакъ) теленә чагыштырмача якын булган чагатай телендә язылган. Әмма шул ук вакытта ул «“Бориска мәдхия” саф татарча язылган» дип билгеләп үтә [12, 159–164

б.]. А. Рәхим дә шуңа охшаш фикер җиткерә. «Китап бәян иткән телгә килгәндә, – ди ул, – бу тел Урта Азия әдәби теле башкача әйткәндә, чагатай теле белән тәңгәл диярлек. Әмма анда без, бер яктан, көньяк төрек, икенче яктан, Идел буе татар сөйләшләренең тәэсирен сизәбез, бу исә, гомумән, иске татар әдәби теленә хас күренеш» [13, 142 б.].

М.Г. Усманов исә «Елъязмалар җыентыгы»н «иске татар әдәби телендә язылган иң соңгы язма истәлекләрнең берсе» дип билгели [14, 65–68 б.].

Күпчелек тикшеренүчеләр әсәр «иске татар әдәби телендә язылган» дигән уртак фикердә. Әлеге галимнәр белән килешеп, без Кадыйргали Бәкнең «Елъязмалар җыентыгы» дигән әсәрен иске татар әдәби теле истәлеге дип саныйбыз. Фикеребез әсәр телендә урын алган гомумтөрки телгә хас традицияләр һәм Идел буена хас җанлы сөйләм теле үзенчәлекләренең урын алуы белән раслана.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Әлеге тикшеренү эшенең объекты – Кереш, «Бориска мәдхия» һәм оригиналь дастаннар. Мәкаләдә фактик материалны анализлаганда, күзәтү, чагыштырма, тасвирлама һәм семантик анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Тикшеренү өчен алынган Кадыйргали Бәк әсәрләре безнең көннәргә өч исемлектә килеп ирешкән (хәзер инде биш исемлек мәгълүм).

Беренче исемлек (алга таба К литерасы белән биреләчәк) Т.40 номеры астында саклана (иске номерлары – Т.969 һәм Т.5028). КДУның көнчыгыш фәнни китапханәсе бүлегенә ул Г. Барудиның шәхси архивы белән тапшырыла.

Икенчесе – Ленинград исемлеге (алга таба Л литерасы кулланылачак) MSO-59 номеры астында саклана. Л исемлеге Казан университеты милкенә И. Хәлфинның шәхси китапханәсе белән тапшырыла, ә аннары ЛДУның фәнни китапханәсенә күчерелә.

Өченче исемлек (Р) фрагмент буларак тәкъдим ителә. Ул 1927 елда Татарстан АССРның Арча районы Кышкар авылда А. Рәхим тарафыннан табыла.

Алга таба бу хезмәттә истәлек теленең лексик составын (исемнәр, сыйфатлар һәм фигыльләр) лексик-семантик төркемнәргә бүлеп барлау максатка ярашлы дип табылды.

Исемнәр

<u>1. Кеше исемнәре.</u>

Дастаннарда 412 кеше исеме теркәлгән, нигездә, бу – ханнар, аларның хатыннары, хәрби җитәкчеләр исемнәре. Бу исемнәрнең күпчелеге гомумтөрки чыганаклы, алар хәзерге вакытта Идел буе татарларында, башкортларда, казахларда һәм башка төрки халыкларда очрый. Мәсәлән: *Ураз* [К 68б 9], *Урус* [К 60а 9], *Йадкәр* [К 65б 4], *Жумарт* [Л 144б 11], *Урақ* [Л 151а 1], *Таштимер* [Л 147а 3], *Булат* [Л 151б 11], *Тукай* [Л 151а 9], *Қутлуқыйа* [Л 149а 4] һ.б.

Күп кенә антропонимнар составында фигыль кулланыла: *Айбақ* [Л 144а 7] < *ай* + *бақ* «кара», *Туқтаға* [Л 143б 3] < *туқта* + *ға* юнәлеш килеш кушымчасы (бу бала соңгысы булсын дип теләүгә бәйле), *Итбаға* [Л 157б 5] < *ит* «эт» + *баға* «карый», *Җинай* [Л 146б 5] «җыя», *Қушай* [Л 147а 11] < *қушай* «парлы бул», *Килембирде* [К 61а 16] < *килем* + *бирде* «(Аллаһ) бирде» һ.б.

Антропонимнар составында лексик мәгънәсе ата-аналарның теләге белән бәйле булган күп кенә гадәти төрки сүзләр бар: а) ир баланы көчле, кыю күрергә теләү: *Таштимер* [Л 147а 3] < *таш* + *тимер*, *Булат* [Л 150а 3] < *булат* «корыч», *Тимерқутлу* [Л 146а 6] < *тимер* + *қутлу* «бәхетле», *Тимерхуҗа* [Л 147а 4] < *тимер* + *хуҗа*;

б) көтеп алынган дус пәйда булуга ышану: *Ишим* [Л 151а 9] < *иш* «дус» + *-им* 1 зат тартым кушымчасы, *Иш* [К 65б 3] «дус, юлдаш», *Буйдаш* [Л 150б 4] «тиң, тигез», *Қунақ* [К 62б 3], *Балтач* [Л 147а 30] < *балта* + *-чы*, *Бәхетле* [К 63б 5] һ.б.

Составларында хайван, җәнлек атамалары кулланылган исемнәр: *Күк бүре* [Л 144б 6], *Бикқундур улан* [Л 143а 10] < *бик* – титул + *қундур* «кондыз», *Қарилқурт* [К 62а 17, Л 147б 2] < *Қарил* + *қурт* «бүре» > Кариле ыруыннан, *Итбаға* [Л 157б 5] < *ит* «эт» + *баға* «карый, тәрбияли».

Текстта бер компоненты титулны аңлаткан сүзләр дә очрый: *бик*, *чура*, *қул*, *хаҗи*, *сәйед*, *шәйх*: *Башыбик султан* [Л 150б 1], *Шәйх-Әхмәд хан* [Л 146б 5], *Шәйх-Суфи бик* [К 69а 2], *Хаҗи-Әхмәд хан* [Л 143а 10], *Шәйх-Мамай мирза* [Л 143а 5], *Тимер-Хуҗа* [Л 147а 4], *Җанибик хан* [К 60а 17], *Җанчура бик* [Л 147б 2], *Хаҗи-Гәрәй хан* [Л 147а 2], *Бикқундур улан* [Л 143а 10], *Үзәк-чура* [Л 149б 4], *Сәйедқол султан* [Л 151а 8], *Қолгәли бай* [Л 147б 1], *Бәһлеwанқол султан* [К 65б 2], *Ақчуға* [К 62б 20], *Қулурус* [Л 147б 3] һ.б.

Тикшерелә торган истәлектә түбәндәге хатын-кыз исемнәре кулланылган: *Бикәй бикем* [Л 146б 2], *Чуйум ханым* [Л 153а 3], *Ханықсултан ханым* [Л 152б 9], *Уйшун бикем* [Л 146б 9], *Җағат бикем* [К 65б 15], *Бәхетле бикем*, *Йахшым бикем*, *Сунду ханым* [К 63б 9], *Афай бийем* [К 65а 12], *Дадым ханым* [Л 151б 1], *Абайқан бикем* [К 66а 7], *Татлы ханым* [Л 153а 2], *Дәwләтсолтан бийем* [К 65а 13], *Байым бикем* [Л 151а 8], *Җаникә* [Л 145б 1], *Гәүһәршад ханым* [Л 146б 10].

Елъязма характерында булганлыктан, дастаннарда исемнәр кыскартылмыйча, барлык титуллары белән тулысынча бирелгән. Мәсәлән: *Қуйручуқ хан* [Л 152а 3], *Бурундуқ хан* [Л 150б 9], *Усақ хан* [Л 150а 3], *Қучақ султан* [Л 146а 5], *Қулуш мирза* [Л 147б 4], *Үтәк бай* [Л 147а 11], *Җумарт хан* [Л 144б 11], *Суйунчақ хан* [К 65а 5], *Адwанаш хан*, *Тинмөхәммәд хан* [К 65б 4], *Илпарыс хан* [К 65а 17] һ.б.

Кеше исемнәрендә ыру атамалары да очрый: *Идигә Күчүк аның чурасы иде* [К 61а 6] *күчк* «эт», ягъни эт ыруыннан.

Дастаннарда урыс патшасы Борис Фёдорович Годунов һәм аның улының исеме берничә тапкыр кабатлана: *Барис Фидраwич* [К 67а 5], *Фидыр Барисаwич* [К 67а 5].

Төрки нигездә ата исеме (отчество) төшенчәсен бирү өчен, *улы ~ уғлы~ бине* (гарәпчә: улы) сүзләре кулланыла. Мәсәлән: *Қутлыкыйа уғлы Идигә Күчүк* [К 61а 6] «Кутлукыя улы Идигә Кучук», *Булғайыр хан бине Тулушиқ улан* [Л 144а 10] «Тулушик улан улы Булгаир хан».

2. Терминнар

а) иҗтимагый-сәяси төшенчәләр: *падишаһ* [Л 153а 10] «патша, король», *падишаһ хәзрәтләре* [Л 1а 6], *бик* [Л 145б 11] «бәк», *хан* [Л 144а 4] «хан», *хан хәзрәтләре* [Л 155б 11], *қурал* [Л 143б 8] «король», *аталық* [Л 155б 11], *имилдәш* [Л 155б 11], *бикем* [Л 146б 4] «кенәз хатыны», *ханым* [Л 153а 3] «хан хатыны», *чура* [К 61а 6] «чура, вассал», *қарачу* [Л 155б 10] «карачи», *алпағут-тылмач* [Л 154б 1–2] ~ *алпаwыт* [Л 155а 6–7] «илче», *султан* [Л 2б 4], *мирза* [Л 3б 11], *алтун ханум* [Л 151б 9], *уста* [Л 147а 11] «оста, балтачы», *хүкүм* [Л 153б 7] «карар», *йарлық* [Л 156б 8–9], *дәрман* [К 60а 6] «боерык», *тәхет* [Л 2б 9], *тәпуғ* [Л 4б 3] «хезмәт, буйсыну», *йығын* [Л 156б 2] «җыелыш», *туй* [Л 156а 3], *дуст* [Л 2а 8], *душман* [Л 2а 9], *йар* [Л 5а 1] «дус, көрәштәш», *халық* [Л 1б 10], *җәмәғәт* [Л 155а 4], *бай* [Л 156а 6], *йәтим* [Л 156а 6], *чығай* [Л 1а 11] «хәерче», *қара халық* [Л 154а 11], *тул* [Л 156а 7] «тол, ирсез хатын», *олуғлар* [Л 154б 3] «аксакаллар», *уғры* [Л 156б 8] «карак», *қарақчы* [Л 156б 8] «юлбасар», *хатун* [Л 151б 7], *қәмә* [Л 150а 8] «кәнизәк хатын», *урду* [Л 151б 9] «хатын, хатын-кыз», *ир* [Л 149б 5].

Шуларның кайберләренә җентекләп тукталыйк.

Мирза, *бик ~ би* – дворян катламы титуллары. *Бик ~ би* – ыруда иң хөрмәтле, иң өлкәне, калганнар мирза титулын йөртә.

Қарачу. Бу титулны зур затлы дворяннар нәселләренең вәкилләре йөрткән. Кагыйдә буларак, Казан, Кырым, Себер, Әстерхан, шулай ук Касыйм ханлыкларында дүртәр карачи булган [11, 417 б.]. Уразмөхәммәд Касыйм ханы дип игълан ителгән вакытта ике яктан икешәр карачи торган. Аларның исемнәре: *Җалайыр Қадырғәли бик*, *исбай манғут Симнай бик*, *арғун Чаныш бик*, *қыпчақ Туқай бик* [Л 156б].

Аталық < *ата* + *-лық* «булачак хакимнәрнең, падишаһларның әтиләрен алмаштырган кеше, остазлары». В.В.Вельяминов-Зернов мондый аңлатма бирә: «патша улларын тәрбияләүне күзәткән остазлардан алып, дәүләтнең югары сановникларына кадәр Аталык дип аңлаганнар» [11, 429 б.]. Бу титул Казан, Кырым, Ногай, Касыйм (Галикәй аталык васыяте, XVII гасыр), шулай ук Себер һәм Урта Азия ханлыкларында очрый. Тексттан мисал: *Қарачулары, аталық, имилдәшләре хан хәзрәтләренең үстүнә нәсарләр қылдылар* [Л 155б 10–11] «Карачи, аталык, имилдәшләр (Касыйм) бөек хан өстенә акчалар, бүләкләр сибәләр».

Имилдәш. Бу титулны югары катлам дворяннарының якын кешеләре йөрткән.

Бикем «кенәз хатыны». Мәсәлән, *бу икесенең анасы Абайқан бикем торур* [Л 155б 1] «Боларның икесенең аналары Абайкан бикем». *Ундан султан Алтун ханым Байым бикемдин туған ирде* [Л 151б 8–9] «Ундан солтанны Алтун ханум Байым бикем тапкан (тудырган)». Татар телендә бу титул туганлык термины буларак сакланган: *бийем*, *ақбийем* – «каенана, ирнең олы кыз туганы» [15, 29; 84 б.] һәм кеше исемнәре ясауда катнаша: Сөембикә, Тәңкәбикә, Гөлбикә.

Тексттан алынган мисалда хатын-кызның ике исеме булуы күренә: *Алтун ханум Байым бикем*. Соңгысы – Ундан солтанның әнисе исеме һәм титулы. Шигай ханның хатыны булып, ул инде беренче, затлы ханша – *Алтун ханум* титулын ала.

Алтун ханум титулы текстта тагын бер тапкыр очрый: Ундан солтанның хатыны, Ураз-Мөхәммәт ханның әнисе Татлы ханум *Алтун ханум* титулы белән аталган [Л 151б 10,11]. Уразмөхәммәднең хатыны да шул ук титулга ия булганлыгы мәгълүм [17, 91–92 б.].

б) хәрби терминнар: *муқәддимә ләшкәр* [Л 150а 2] «гаскәр башлыгы, командир», *баһадур* [Л 151б 3], *нуйан* [Л 157б 6] «гаскәр башлыгы», *қылыч* [Л 4а 1], *уқ* [Л 143б 5], *мылтық* [Л 153б 6], *йағы* [Л 151б 3] «дошман», *гәскәр* [Л 2б 7] ~ *ләшкәр* [К 65а 15] ~ *сипаһ* [Л 2б 7], *туқуш* [Л 150б 6] «сугыш», *уруш* [Л 145б 5] «сугыш», *булгақлық* [Л 152б 10] «фетнә», *санчыш* [Л 143б 3] «сугыш», *түмән* [Л 4б 3] «ун мең» һ.б.

Алтын Урдада бу титулларны үз ыругы яки кабиләсе белән элемтәләрен өзмәгән Чыңгыз ханга кадәр булган иске аристократия токымнары йөрткән; яки хәрби хезмәт өчен улус өлешен алган һәм хан билгеләгән хәрби җитәкчеләргә, яки хан, яки каган йортындагы аристократиянең йомышлы катламына да бу титуллар хас булган [16, 46–47 б.]. Мисаллар: *Җад Чингиз хан заманида Сартақ нуйан улур* [Л 157б 6] «бөек Чыңгыз хан вакытында Сартак гаскәр башлыгы булган», *суң тапқыр ул салды Йетем баһадурны* [Л 145а 2] «Соңгы тапкыр ул Йитим баһадурны (гаскәрләрен) тар-мар итә», *сақчы* [Л 4б 8] «сугышчы», *айачы* [Л 5а 6] «илче», *башлық* [Л 147а 10] «аз санлы сугышчылар башлыгы», *қараwыл* [Л 145а 4], *улан* [К 62а 10], *алып* [К 60б 14] «баһадир», *газамат бикләре* [Л 153б 5] «хәрби җитәкчеләр», *Қуңрат чирү бикләр* [К 62а 11] «гаскәр башлыклары булган Куңрат бәкләре».

Р.Г.Әхмәтьянов [17, 47; 48; 50 б.] фаразлаган *«берун кеше»* титулына тукталу урынлы булыр, әлеге титул «дәүләт чигендәге чит кабилә халкыннан булган сакчы» дигәнне аңлата. Бу сүзтезмә бары бер генә дастанда – Хаҗи Гәрәй хан дастанында гына очрый. Анда Хаҗи Гәрәйнең сукбайлыкта йөрүләре һәм аны ханлыкка чакыру турында сөйләнә. Аны хан тәхетенә һәр авылдан танылган кеше җитәкчелегендә унар кешедән җыелган бик күп халык юллап утырта. Тексттан бер өзек китерик: *Унта иле белән Нурма иленең Колурус, дағы Ғаликә бер ун кеше, Шәйх-задә иленең Қулуш мирза бер ун кеше дағы бер ун – Ақчура, Түрт өйленең Кибәк чирмеш Мөхәммәд бик-илле, Тәкле бер ун кеше, Иске йуртның Йадкар бай, Қасим Сәйед бай бер ун кеше, Қара дәwләт иленең Қунақ уста бер ун кеше...* [Л 147б 3–8; К 62б 1–3]. Хәзерге татар теленә тәрҗемәсе: «Унта һәм Нурма Кулурус авылларыннан, шулай ук Галикәдән якынча унар кеше белән, Шәйхзада авылыннан якынча ун кеше белән Кулуш мирза, шулай ук якынча ун кеше белән Акчура, Дүртөйледән Кибәк чиримис, Мөхәммәтбәк якынча илле кеше белән, Такле якынча ун кеше белән, җирле халыктан (Касыйм шәһәре) якынча ун кеше белән Ядкарь бай белән Касыйм бай һәм Касыйм-сәид бай, Кара Дәүләт авылыннан якынча ун кеше белән Кунак оста».

Тексттан күренгәнчә, *«бер ун кеше»* – титул түгел, ә аергычлы сүзтезмә, монда *«бер ун» (*якынча ун, унлап) – аергыч, *«кеше»* – аерылмыш.

Исемлекләрдә ул بر اون كشى өч сүздән торган сүзтезмә буларак бирелә, ә фаразланган *«берун кеше»* титулы برون كشى рәвешендә язылыр иде.

Бу фаразланган «*берун кеше*»нең этник составына килгәндә, «чит кабилә халкын»нан бары тик Кибәк черемис кенә очрый, ә калган барлык исемнәр төрки-татар чыгышлы һәм авыл исемнәре дә төрки.

в) дини терминнар: *пигәмбәр* [Л 149б 2], *аллаһ* [Л 153а 1], *мулла* [Л 155а 3], *дәнишманд* [Л 155а 3] «дини кануннарны белүче галим», *хафиз* [Л 155а 3] «Коръәнне яттан белүче кеше», *сәхәбә* [Л 156б 4] «көрәштәш», *әwлийәләр* [Л 156б 5] «изгеләр», *мустафа* [Л 156б 1,2] «сайлап алынган, Мөхәммәт эпитеты», *сәйед* [К 67б 14] «Мөхәммәт токымыннан һәм 12 имам», Казанда мондый титулга җирле мөселманнар башлыгы ия булган; *тәңре* [Л 143б 9], *хутба* [Л 155а 8] «дога», *мәсҗид* [Л 155а 2] «мәчет», *җин* [Л 3а 5] «җен», *пәри* [Л 3а 5], *бәндә* [Л 156а 7], *мусулман* [Л 149б 4].

г) туганлык терминнары: *аба wә аҗдад* (ар.) «ата-баба» [Л 152а 6], *барча уруг-қарындашлары* [Л 152а 7] «барлык ата-бабалар», *улуг бабасы* [Л 153а 6] «ата ягыннан баба», *бабасы* [Л 153б 9] ~ *уз бабасы* [Л 153б 7] «ата», *бабасы* [К 62б 10] «бабай», *ата-ана* [Л 157а 4,5], *атасы* [Л 152б 7, К 60б 10, К 65б 15], *анасы* [К 63б 5, К 61а 2, Л 151а 10], *агасы* [Л 148а 8] «олы абыйсы», *энесе* [К 63б 15, К 60б 17], *угланлары* [Л 150а 9, Л 152б 10] «ир балалары», *углы* [К 65б 1], *бине* [Л 147а 3] ~ *ибе* [К 65а 8] «ул», *қызы* [Л 151б 1, К 61а 16], *қуда* [К 65а 11], *қарындаш* [Л 146б 2] «кыз туган», *бутун* [Л 152а 8] «токым», *уруг* [Л 152б 1] «ыру», *нәсел* [Л 142б 11], *қаум* [К 63б 9] «халык, милләт».

3. Этнонимнар

Кыпчак [Л 155б 3] «кыпчак», *угуз* [Л 157б 1] «угыз», *чирмиш* [Л 147б 5] «черемис (мәҗүси марилар)», *нимеч* [Л 2а 10] «немец», *фарс* [Л 157а 6] «фарсы», *түрк* [Л 157а 6], *урус* [Л 154б 11], *татар* [Л 154б 11], *чиркәс* [К 60а 5], *мажар* [Л 2а 7] «мадьяр», *бачкыр* [Л 1б 4, К 60а 12, К 60а 14] ~ *башгырд* [Л 142б 1, Л 142б 6] «башкорт», *буләр* [Л 142а 1] «болгар кабиләсе», *тагда – түмән, кырда – чиркәс, уйда – иштәк* [Л 1б 3] «калкулыкта – туман, далада – черкес, түбәнлектә – иштәк».

Ыру һәм кабилә атамалары.

Җалайыр [Л 157б 7], *тукуз-сары* [Л 150б 2] «Тукуз-сары ыруы», *тарак тамгалы җалайыр* [Л 157а 5], *катагын* [К 69а 8,10] «катагин ыруы», *алаҗ менгу* [Л 148а 4] «Алаҗ менге» кабиләсе исеме, *кум Куңрат* [К 63б 9] «Куңрат ыруы», *Исбай маңгут Симнай бик* [Л 155б 3] «Исбай маңгут ыруыннан Симнай бәк», *аргун Чаныш бик* [Л 155б 1] «Аргун ыруыннан Чаныш бәк».

4. Административ бүленеш берәмлекләре

Улус [К 60б 2, К 60а 12, К 64а 1] «улус», «өлкә», *wилайәт* [Л 146б 8, Л 1б 6] «ил», *мәмләкәт* [Л 2а 5, Л 3б 7, Л 4б 4] «ил, держава», *Ак-урда* [Л 5а 3] «Ак урда», *йурт* [Л 2б 6, К 65а 16] «ставка», *кәлгә* [Л 2а 10, Л 2б 2] ~ *шәһәр* [Л 3б 8, Л 4б 6] ~ *кәнт* [К 60б 7], *ил* [К 62а 15], *бәргаһ* [Л 5а 3] фарсыча «патша сарае».

5. Топонимнар

Борис Годуновка багышлауда автор патшаны зирәк кенә түгел, ә куәтле, дөньякүләм хаким итеп тә сурәтли, аның кул астына русныкы булмаган күп кенә җирләр кергән; Рус дәүләтенең күп илләр, халыклар белән элемтәләре турында әйтелә. Илләр, халыклар, державалар исемнәре: *Шам* [К 62б 11] «Сирия», *Рум wиләйәте* [Л 1б 4] «Византия», *Гыйрак* [Л 4а 5] «Ирак», *нимеч курал wиләйәте* [Л 1а 8] «немец короленең җирләре», *Кырым билә Түрк* [Л 2б 1–2] «Кырым белән Төркия», *Хытай* [Л 4а 5] «Кытай», *Җабылса билән Җабылка* [Л 1б 5] «Япония», *Ибир-Сибир* [Л 142а 11] «Көнбатыш Сибирь», *Дәште Кыпчак* [Л 142б 1], *Буләр-Башгырд* [К 60а 9] «биләр һәм башкорт җирләре», *Узбекийә* [Л 144а 1] «Үзбәк җирләре», *Тәшкәнд-Түркестан wилайәте* [Л 144а 11] «Төркестан», *Чагат wилайәте* [Л 150б 2] «Чагатай улусы» һ.б.

Шәһәр исемнәре: *Камкәнт* [Л 149б 5] «Камканд», *Мадаин* [К 62б 17] «Мәдинә», *Утрар* [К 60б 6], *Мәскәw* [Л 3б 8], *Кирмән* [Л 154а 8] «Касыйм», *Ташкәнд* [Л 144а 11], *Үргәнеч* [Л 149а 8], *Күмүшкәнт* [К 66а 17], *Сарайчык* [Л 152б 8] һ.б.

Елга, күл исемнәре: *Идил* [Л 149а 4], *Җайык* [Л 143б 1], *Иссиг күл* [К 60б 6], *Тикәлек* [К 60б 6,7], *Иләк суwы* [Л 143б 1].

Тау исемнәре: *Алатаг* [К 60б 1] «Алатай», *Йаланлы түбәдә* [К 66а 5] «Еланлы түбә тавы», *Тимер капу* [Л 142б 2] «Тимер капка».

Авыл исемнәре: *Упмас иле* [Л 147а 10], *Чапчык иле* [Л 147б 1], *Сарда иле* [Л 147б 1], *Тимерче иле* [Л 147б 9], *Кәче иле* [Л 147а 11], *Түрт өйле* [Л 147б 5], *Кара Гәйшә* [Л 147б 9], *Кара Дәwләт* [Л 147б 7], *Шабшы иле* [Л 147б 2], *Үнтә иле* [Л 147б 3], *Нурма иле* [Л 147б 3], *Шәйхзада иле* [Л 147б 4], *Султан иле* [Л 147а 10], *Хәйрби иле* [Л 147б 8] ~ *Бирнә иле* [Р] ~ *Хәйрле* [К 62б 4] һ.б.

Бу авылларның исемнәре Хаҗигәрәй хан дастанында китерелгән. Шул авыллардан җыелган кешеләр Хаҗигәрәйне тәхеткә утыртканнар.

А. Рәхим күрсәтелгән авыл исемнәренең элеккеге Казан ханлыгы чикләрендә очравына игътибар итә. Казан тәхетенә берәр ханның шулай күтәрелүе булганмы-юкмы – бу хактагы сорауга ул ачыклык кертмәгән. Әлеге вакыйганың һичшиксез Казанда булганлыгын раслаган Х. Хисмәтуллинга каршы чыгып, М. Усманов: «...генеалогик мәгълүматлар Хаҗигәрәйне Казан ханы итеп игълан итәргә мөмкинлек бирми» дип яза [14, 81-82 б.].

6. Тере булмаган табигать

а) ландшафт: *таш* [Л 155а 2], *йер* [Л 149б 7] «урын», *тиңез* [Л 2а 2] «диңгез», *таг* [Л 1б 10] «тау», *су* [К 60б 5], *дәрйа* [Л 3б 2] «диңгез, зур су», *инҗү* [Л 4а 4] «энҗе», *бүртә* [Л 143б 2] «калкулык», *йул* [К 60а 9] һ.б.

б) астрономик төшенчәләр: *ай* [Л 3а 11], *күн* [Л 4а 8] «кояш», *җиһан* [Л 5а 8] ~ *дүнйа* [Л 1а 9], *күк* [Л 5а 3].

в) табигать күренешләре: *йагмур* [Л 3а 9] «яңгыр», *булут* [Л 3а 4] «болыт», *йаруклук* [Л 5а 4] «яктылык».

г) вакыт төшенчәләре: *абадел-абадкәчә* [Л 157а 2] «мәңге, очсыз-кырыйсыз», *йыл* [Л 2а 3] ~ *сал* [К 65б 9] ~ *сәнә* [Л 147а 9] «ел», *ай* [Л 1а 11], *кыш, йаз* [Л 1а 11], *һәфтә* [Л 154б 4] «атна», *кичә* [Л 4а 7] «төн», *күндүз* [Л 156а 10] «көн», *күн* [Л 4а 5] «көн».

Ай исемнәре: *зөлхиҗә* [Л 154б 8], *хәмәл* [Л 153б 2], *берак* [Л 153б 2], *шәwwәл* [Л 154б 4], *җөмәди-ал-ахыр* [Л 147а 9], *мухаррам* [К 67а 3], *рамазан* [К 67а 3].

7. Тере табигать

а) Үсемлекләр дөньясы: *йапрақ* [Л 1б 7] «яфрак», *ашлық* [Л 3а 8] «бөртеклеләр», *йер чәчәге* [Л 5а 3], *ут* [Л 3а 7] «үлән», *ағач* [Л 3а 7], *сәчәкләр* [Л 3а 8] «чәчәкләр», *чүп* [Л 3а 7] «чүп үлән» һ.б.

б) Хайваннар дөньясы: *сычқан* [Л 153б 2] «тычкан», *туңқуз* [Л 153б 2] «дуңгыз», *арслан* [Л 3б 11], *йылқы* [Л 156а 4] «елкы / ат», *қуй* [Л 156а 4] «сарык», *сығыр* [Л 156а 4] «сыер», *җанwар* [Л 3а 5], *туйур* [Л 3а 5] «кошлар», *ат* [Л 145б 6], *қуйан* [К 69а 15]. *Сычқан*, *туңқуз*, *йылқы*, *қуйан* төрки хайван календаренда ел атамалары булып йөргәннәр.

в) тән төзелешенә караган сүзләр: *уң қул* [Л 156б 7], *сул қул* [Л 157б 11], *баш* [Л 4а 10], *эч* [К 63б 12], *тән* [Л 4б 10] һ.б.

8. Киңлекне, мәйданны билгели торган сүзләр

Түгәрәк [Л 1а 8–9], *эч* [Л 3а 11], *уң йан* [Л 149а 10], *тараф* [Л 5б 1], *айналасы* [Л 1а 8] «әйләнә», *йақ* [Л 155а 9], *мәгрип* [Л 5а 6] «көнбатыш», *мәшриқ* [Л 5а 6] «көнчыгыш», *шималь* [Л 5а 7] «төньяк», *җәнүб* [Л 5а 7] «көньяк», *ахыр* [Л 153б 2] ~ *тамам* [Л 153б 11], *уртасында* [Л 1б 9], *ара* [Л 4а 8], *үст* [Л 155а 10] «өс», *йете әқлим кишwәр* [Л 1б 1] «җирнең җиде кыйтгасы» һ.б.

9. Абстракт төшенчәләр

Ағры «авырту», *ат ~ нам* «исем», *азат* «ирек», *дәwләт* «бәхет», *эш*, *йад* «хәтер», *мал* «мөлкәт, байлык», *гәделлек*, *тарлық* «уңайсызлык», *тамаша*, *михнәт*, *сәбәп*, *бәһа*, *файда*, *дустлуқ* «дуслык», *баһадурлуқ* «геройлык», *белек* «белем», *күрүк* «көнчелек», *ачлық-сусалық* «ачлык һәм сусау», *асайыш* «тынычлык», *иқбал* «уңыш, бәхет», *аманлық* «иминлек», *иҗазат* «рөхсәт, илтифат», *морад* «теләк», *мәҗал* «көч», *күңел*, *җан*, *қуwәт wә шәwкәт* «көч һәм батырлык» һ.б.

10. Әдәбият терминнары

Мисраг түрки «төрки ярымшигырь», *сүз*, *китап*, *хикәйәт*, *дастан*, *истинабат* «уйлап чыгару, уйлап табу», *сурәт*, *тәwарих* «тарих, тасвирлау», *фасыл* «бүлек», *кәтибә* «язучы», *риwайат*, *нусхә* «экземпляр», *Чыңгызнамә китабы* һ.б.

Сыйфатлар

а) Асыл билгеләр, төсләр: *ақ урдаң* [Л 5а 3] «ак урда», *ала бәргаһ* [Л 5а 3] «төрле төстәге патша сарае», *олуг бик* [Л 1а 7] «бөек бәк», *йахшы атың* [Л 1б 5] «синең яхшы исемең», *тулуқ* [Л 4б 7] «тулы», *мундаг* [Л 4а 3] «мондый», *қатыг туқушлар* [Л 149б 11] «авыр сугышлар», *кәлитә ханлар* [Л 150б 8–9] «йогынтылы ханнар», *амра’* [Л 157б 9] «хөрмәтле, сөекле» һ.б.

б) Халәтнең сыйфаты, билгесе: *фани дөнйа*, *дәwләтле тәхтең* [Л 2б 10] «бай тәхетең», *ач арслан* [Л 3б 11], *күкдәге болыт* [Л 5а 3], *йалгуз* [Л 61а 3] «ялгыз» һ.б.

Фигыльләр

а) Хәрәкәт фигыльләре: *йүр-* «йөр-», *қачып йүр-* «качып йөр-», *йибәр-* «җибәр-», *кил-*, *атланып чық-*, *атлан-*, *мен-*, *эзләп тап-*, *килеп төш-*, *қач-*, *алып кил-*, *бар-*, *кил-*, *үт-*, *гиз-*, *учра-* «очра-», *йет-* «барып җит», *күтәр-*, *үтүп бар-* «үт-», *түш-* «төш-» һ.б.

б) физиологик халәт фигыльләре: *тетрә-* «калтыра-», *телә-*, *wафат тапты-* [Л 151б 6] «үлде», *ишет-*, *шаһид бул-* «һәлак булу», *үкүн-* «үкен-», *үл-*, *йад қыл-* «искә төшер-», *күр-*, *йәшә-*, *wафат бул-* һ.б.

в) торыш (халәт) фигыльләре: *бел-*, *бул-*, *хасил бул-*, *бузул-* «бозыл-», *йарат-*, *йарлықа-* «кичер-», *түкән-* «үл-», *тапуг ит-* «буйсындыр-», *герифтарлық чик-* «ялын-», *хайат торур-* «яшә-», *уқы-*, *әсир ит-* «кулга ал-», *иксемәс-* [Л 5а 11] «кипмә- (с) / корыма-(с)», *йулуқ-* «каршыга очра-», *агала-* «олыла-», *сын-*, *қаршу тур-* «каршы тор», *чирқамыш қыл-* «коен-», *туң-* һ.б.

г) нинди дә булса предметка юнәлгән хәрәкәт фигыльләре: *ал-*, *сач-* «чәч- (түк-)», *билә-* «идарә ит-», *тут-* «тот», *тик-* «барып җит-, кагыл-», *сал-* «төзе-», *йық-* «буйсын-», *сөһүргал қылып бир-* «бүләкләр өләшеп чык-», *ач-*.

д) сөйләм фигыльләре: *аwаз бир-* «тавыш бир-», *хәбәрлә-*, *ай-* «сөйлә-», *ти- ~ ди-* «әйт-», *тип айт-* «әйт-», *агаз қыл–* «кычкырып әйт-», *хәбәр қыл–* «хәбәр ит», *риwайат қыл-* «сөйлә-».

Нәтиҗәләр

1. Кадыйргали Бәк дастаннарының лексик составын тикшерү аларда кулланылган сүзләрнең төп өлешен төрки тамырлы берәмлекләр тәшкил итүен күрсәтә. Терек һәм терек булмаган табигатьнең, кешелек җәмгыятенең күп кенә күренешләре, асыл билгеләре, сан, алмашлык, шулай ук әйберләр һәм тереклек ияләренең хәрәкәтләре, халәтләре төрки сүзләр белән белдерелгән, аларның күпчелеге борынгы һәм урта төрки истәлекләрдә дә теркәлгән.

2. Лексиканың бер өлешен (41%) гарәп-фарсы алынмалары тәшкил итә. Алар дини, хәрби терминнар составында аеруча күп очрый; кеше исемнәренең яртысыннан артыгы – гарәп-фарсы сүзләре. Кайбер фарсы алынмалары (*андаз* «атарга», *тирандаз* «снайпер», *ан* «теге», *ин* «бу», *бозорг* «бөек») шушы истәлеккә генә хас, бу – Кадыйргали Бәкнең фарсы теленнән төрки телгә тәрҗемә эшчәнлеге белән бәйле. Алынмаларның зур өлеше язылыш рәвешләре белән төркичәгә яраклаштырылган. Алар күпчелек төрки истәлекләр өчен уртак һәм хәзерге төрки телләрдә киң кулланыла.

3. Рус алынмалары катламы, башлыча, антропонимнардан, этнонимнардан һәм топонимнардан гыйбарәт. Әлеге алынмалар белән истәлектә рус сүзләренең татар теленә үтеп керүенең башлангыч чоры теркәлгән. Бу берәмлекләрнең үзенчәлеге шунда ки, алар Россиягә кушылган һәм буйсындырылган Касыйм ханлыгының лингвосоциаль хәлен чагылдыралар. XVII гасыр башында Урта Азия истәлекләрендә рус алынмалары булмаган. Русизмнар бер генә юл белән – татарларның рус халкы белән турыдан-туры аралашуы аша үтеп кергән.

Әдәбият

1. Хисамиева З.А. Язык дастанов Кадыр Али-бека. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 244 с.
2. Кадыр Али-бек. Джами ат-таварих. Факсимиле рукописи / авт. издания текста, исследования, критического текста, перевода с тюрки, глоссария Р. Алимов; под науч. ред. И.М. Миргалеева. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2022. 544 с
3. Хисамиева З.А. Сочинение Кадыр Али-бека: к вопросу о некоторых дискуссионных аспектах // Золотоордынское обозрение. 2023. Т. 11, № 2. С. 258–265. DOI: 10.22378/2313-6197.2023-11-2.258-265 EDN: AHXDOP
4. Җәләй Л. Татар диалектологиясе. Казан, 1947. 137 б.
5. Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. Казан, 1954. 108 б.
6. Хаков В.Х. Развитие татарского национального литературного языка и его стилей. АДД. Алма-Ата, 1971. 60 с.
7. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Акад. наук СССР, Ин-т языкознания, 1960. 242 с.
8. Закиев М.З. О взаимоотношении татарского литературного языка и диалектов в различные периоды их развития. // Лингвистика, география, диалектология и история языка. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1976. С. 313–318.
9. Тумашева Д.Г., Усманов М.А., Хисамова Ф.М. Об особенностях развития деловой письменности. // Советская тюркология. 1977. №3. С. 51–66.
10. Березин И.Н. Библиотека восточных историков, Шайбаниада, т. I; Сборник летописей, татарский текст, т. II, ч. 1. Казань, 1849–1854. 92 с.
11. Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о Касимовских царях и царевичах, чч. 1–4. СПб., 1863–1887.
12. Валиханов Ч.Ч. Извлечения из جامعالتواريح . – Собр. соч. в 5-ти томах, т.1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1961, с. 159–164.
13. Рахим А. О новом списке татарского исторического сочинения XVII века. – Вестник научного общества татароведения. Казань, 1927, №7. С. 133–148.
14. Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. Казань: изд-во КГУ, 1972. 223 с.
15. Татар теленең диалектологик сүзлеге. Казан: Тат. кит. нәшр, 1969. 647 с.
16. Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. М.: изд-во МГУ, 1973. 180 с.
17. Әхмәтҗанов Р. «Җәмигь-әт-тәварих»ның оригиналь өлешендәге этносоциаль терминнар турында // Татар теле һәм әдәбияты. 6 нчы китап. Казан: Тат. кит. нәшр., 1977. Б. 44–50.

ЛЕКСИКА ДАСТАНОВ КАДЫР АЛИ-БЕКА

Замзамия Ахияровна Хисамиева,
Набережночелнинский государственный педагогический университет,
Россия, 423806, г. Набережные Челны, ул. им. Низаметдинова Р.М., д. 28,
zolotayaorda.centr@mail.ru.

Статья посвящена описанию лексики памятника старотатарского литературного языка – сочинению Кадыр Али-бека, условно названному «Джами ат-таварих» («Сборник летописей»). Кадыр Али-бек был везирем Касимовского хана и в честь интронизации Ураз-Мухаммеда на касимовском престоле написал «Хвалу» царю Борису Годунову. Также в сочинение включен

перевод одноименного труда Рашид ад-Дина и дастаны о золотоордынских ханах, написанные самим автором. Все найденные списки этого сочинения происходят из Волго-Уральского региона и были связаны с Казанью и Касимовым. Данный письменный памятник, созданный в 1602 году в Касимове, выделяется тем, что в нем переплелись и смешались грамматические формы и лексика различных диалектов тюрко-татарского языка. Сам Кадыр Али-бек языком своего сочинения называет тюрки. Этот язык носит смешанный характер, в нем сочетаются собственно литературные формы, восходящие к поволжскому тюрки (XII–XV в.) и испытавшие некоторое влияние чагатайской традиции, с элементами татарского народно-разговорного языка XVI–XVII вв.

Ключевые слова: дастан, старотатарский язык, лексика, лексико-семантические группы